

УДК 165.242.2

І. І. Матюшина

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії

Національного університету «Одеська юридична академія»

КОНЦЕПТ, СТРУКТУРА Й СУБСТРАТ СИСТЕМИ СМИСЛОУТВОРЕННЯ

Друга половина ХХ століття й початок ХІХ століття характеризуються багатьма філософами як входження в епоху комунікативної раціональності. Тому зрозумілою стає увага філософів, логіків до процесів комунікації, насамперед мовленнєвої (мовної), співвідношення інформації з утворенням і розумінням смислів, залежності успішності комунікації від процесів смислоутворення та смислорозуміння. Саме до аналізу різних аспектів продукування смислу зверталась велика кількість філософів, лінгвістів, логіків, більшість із них указувала на складність і багатовимірність цього процесу, але жоден із них не аналізував процес утворення смислу як систему. Отже, метою статті є показати системну модель смислоутворення, використовуючи параметричну теорію систем, запропоновану А.І. Уйомовим [8].

Процес смислоутворення як система виглядає так: концепт (ідея смислу) → структура – вибір способів зв'язку (форми подання, реалізації ідеї) → субстрат – вибір найбільш релевантних елементів, що реалізують цю форму. Проаналізуємо кожний із цих структурних елементів окремо.

Концепт системи смислоутворення. Коли ми говоримо про концепт, що існує у свідомості мовця, то виникає питання про природу нашої впевненості в тому, що цей концепт у принципі доступний для вивчення, що він дійсно існує. Наскільки це відповідає реальному вживанню термінів «задум тексту», «ідея», «мета»? На перший погляд певна й фіксована системоутворювальна властивість майбутнього тексту – концепт – існує тільки для автора. Тому, здавалося б, тільки результати самоспостереження автора, його власне повідомлення про них, тобто про реальний задум, мету тексту можуть бути доступними для вивчення. Іншим – головним – джерелом знань дослідника про концепт смислоутворення є втілення цього концепту в тексті. Оптимальним варіантом установлення концепту є аналіз співвідношення а) свідчення автора про нього, якщо таке є, б) його фактичної реалізації в тексті та в) уявлення слухаючого (читача) про цей концепт.

По-перше, можна стверджувати, що свідомість, елементом якої є концепт, – досить складно структуроване ціле, у якому проявляється диференціація компонентів за різними ознаками: емоційне/раціональне, індивідуальне/соціальне, внутрішньо детерміноване/зовнішньо детерміноване, стійке/мінливе тощо. Концепт смислоутворення перетинається з усіма названими компонентами. Ці компоненти можуть бути представлені в експліцитному або імпліцитному вигляді, вони можуть детермінувати в одних випадках або бути на другому, третьому, четвертому плані в інших.

Загальновизнаними елементами концепту є мотив і мета. Мотив – це спонукання до активності, спрямованість свідомості на деяке можливе поле (зону) цілей. Мета фіксується відповідно до життєвої ситуації, у якій перебуває автор. Процес вибору мети може бути детермінований як внутрішніми факторами, так і зовнішніми. Внутрішні пов'язані з особливостями особистості автора, з його установками, з тією шкалою цінностей і переваг, еталонів і принципів, які він приймає, а також зі ступенем його компетенції. Зовнішні фактори, що детермінують вибір концепту, – це соціальний контекст у найширшому його розумінні, у тому числі контекст соціально значимих потреб і пізнавальної, практичної та комунікативної діяльності, що реалізує ці потреби. Нерідко саме мета повідомлення отожднюється з його смислом. Наприклад, Дж. Сьорл у роботі «Класифікація мовних актів» пише: «Смисл (point) або мета (purpose) наказу може бути охарактеризований як спроба домогтися того, щоб слухачий щось зробив. Смисл, або мета, опису – у тому, щоб представити ... деякий стан речей. Смисл, або

метаціль, обіцянки – у тому, щоб узяти на себе зобов'язання зробити щось» [6, с. 172].

О.М. Леонтьєв застосовує поняття «особистісний смисл» (на відміну від «значення», що має соціальний статус) і пов'язує його з відношенням мотиву й мети, при цьому приділяється значна роль ідеальному образу предмета в індивідуальній свідомості; він виступає, за О.М. Леонтьєвим, і в мотивуютьоровальній, і в цілеутворювальній функціях [3]. До факторів, що впливають на формування концепту смислоутворення, чимало дослідників включають емоційно-експресивну сферу свідомості, тісно пов'язану з потребами, що лежать в основі мотивів діяльності людини [4, с. 113–119].

Усі мовні значення, в остаточному підсумку, спираються на деякий ідеальний образ дійсності, що існує у свідомості, на Ідеальне в його широкому розумінні. І тут ми підходимо до дуже важливого питання: у чій свідомості перебуває цей образ, як він створюється і що в ньому відбите? Позитивістськи настроєні логіки, лінгвісти, семіотики, філософи говорять про індивідуальну свідомість, про міжіндивідуальне спілкування, індивідуальний смисл свідомості. Те, що сьогодні належить до прагматики мови, практично обмежено «життєвим світом» комунікантів, індивідів.

Протилежна точка зору (її часто називають реалізмом або платонізмом) пов'язана з визнанням надіндивідуальної, над-особистісної свідомості як головного джерела та регулятора процесів смислоутворення («дух народу», «суспільна свідомість», «інтенціональність», «менталітет націй» тощо).

Реалізація задуму тексту може бути успішною тільки в тому випадку, якщо має місце досить високий рівень мовної компетенції, що містить у собі таке: 1) знання семантики – ключових смислів, закріплених за одиницями мови; 2) знання норм мови, правил побудови текстів; 3) творче володіння 1) і 2), що дає змогу поєднати їх і побудувати новий текст із новим смислом, який відповідає поставленій меті; 4) здатність автора забезпечити сумісність, релевантність рівнів 1–3 з рівнями розуміння тексту адресатом [5, с. 64–84].

Авторський вибір домінанти залежить від виду життєдіяльності, у яку він включений. Для наукової діяльності, для створення наукового тексту продукування смислу організоване навколо знання та його істинності, системності. Для художньої діяльності – навколо індивідуального, особистісного сприйняття світу і його естетичного переживання, у якому емоційно-експресивний компонент дуже важливий. Якщо автор направляє свою головну увагу на який-небудь вид практичної діяльності (економічну, політичну, педагогічну, технічну тощо), то в центрі уваги неминуче опиняється сфера цілепокладання, пов'язана з потребами, інтересами, мотивацією. «Не виділені» компоненти функціонують для кожного автора, як правило, імпліцитно, у згорнутому вигляді. Відзначимо також те, що практично всі компоненти свідомості центровані навколо зв'язку знання-цінності. Центрованість системи – це така її властивість, коли відношення між усіма елементами системи можуть бути встановлені тільки через їх співвідношення з деяким особливим елементом (виділеним серед інших елементів). Цей особливий елемент перебуває або всередині системи, тоді перед нами «система з внутрішнім центром», або поза системою, тоді – «система із зовнішнім центром» [8, с. 163].

На думку номіналістськи орієнтованих дослідників, концепт системи смислоутворення зближається із цілями, мотивами, цінностями, особистим досвідом, включеним у свідомість особистості як внутріцентрованої системи. На думку «реалістів» (у загальному розумінні цього терміна),

свідомість окремої особистості – це зовнішньоцентрована система, оскільки знання й цінності, що є її центром, перебувають поза системою, мають надособистий характер.

Так або інакше, але тут варто замислитися над тим, що, відповідно до параметричної теорії систем, центрована система а) завжди впорядкована та б) не повністю надійна: вона руйнується разом із руйнуванням центрального елемента [8, с. 183].

Ці теоретико-системні оцінки, як нам видається, цілком відповідають багатому емпіричному матеріалу, що пов'язаний із вивченням процесів смислоутворення. Центрованість дійсно припускає упорядкованість, більше того, ієрархічність. Вершину ієрархії становить двохполюсне утворення знання-цінності. Генетично первинним є попередник цінностей – експресивне переживання світу у свідомості людини (Е. Кассирер). Якщо центральний елемент свідомості особистості й культури – зв'язка «знання-цінності» – нігілістично заперечується, руйнується, то це погрожує руйнуванням і цієї особистості, і цієї культури.

Отже, концепти як знання-цінності, що регулюють процес смислоутворення, не можна звести тільки до емпірично зафіксованих цілей автора, його намірів. Вони включають і надособистісні (загальнолюдські й культурні) передумови.

Структура системи смислоутворення. Якщо концепт системи майбутнього тексту обраний, більш-менш чітко фіксований, то його реалізація припускає вибір деякого варіанта структури тексту, єдиною вимогою до якого є відповідність концепту; іншими словами, концепт повинен бути обов'язковою ознакою, за якою обирається структура.

Оскільки концепт є багатокомпонентним цілим, у якому одні компоненти домінують і виражені експліцитно, а інші відіграють підпорядковану роль та існують у згорнутому, імпліцитному вигляді, то й процедура вибору з арсеналу всіх мовних і мовленнєвих засобів лише деяких – не проста та не довільна процедура.

Складність цієї процедури зумовлена, крім того, великою розмаїтістю можливих відносин, із яких вибирається структура переходу від смислу до тексту. Наявні уявлення про цей перехід і його результат – текст як структуроване ціле – можна узагальнити в такий спосіб:

1. Ієрархічність самого концепту – ідеї, задуму майбутнього тексту – вже структурує деякий спектр можливостей його реалізації, залежно від того, який із елементів ієрархії вибирається в якості найбільш значимого, експліцитного.

2. Навіть якщо концепт максимально визначений і чітко фіксований, будь-яка обрана структура тексту припускає варіативність у поданні смислу тексту, що залежить від способу входження цієї структури в комунікативну ситуацію, у життєвий світ комунікантів.

3. Структура тексту містить у собі безліч підструктур, які існують у багатомірному просторі, що організовується навколо двох осей: а) внутрішньотекстові відносини; б) зовнішньотекстові відносини цього тексту з деякою реальністю, що перебуває поза ним.

Внутрішньотекстові відносини включають рівень мовної організації та рівень позамовної організації тексту. До рівня мовної організації належить синтаксис тексту в його широкому розумінні (будова слів, будова речень, міжфразові зв'язки тощо). Позамовна організація тексту не означає «свободи від мови»; просто існують відносини в тексті, не з'ясовні з погляду граматики й семантики мови. Сюди належать, крім відношення тексту і його концепту у свідомості автора, наприклад, відношення тексту й підтексту (експліцитного та імпліцитного його значень), відношення заголовка тексту до всього тексту (це може бути відношення центра до периферії, відношення протиставлення, дисонансу, відношення подібності, тотожності в деякому відношенні); зв'язки між частинами тексту.

Зовнішні відносини тексту – це 1) його відносини з іншими текстами (контекстом, у тому числі відносини з деяким текстом більш високого рівня, відносини з текстами, опосередковано пов'язаними із цим текстом усередині одні-

єї культури або тематично, або функціонально; 2) його відносини з деякою ситуацією, із «життєвим світом», у якому перебуває автор; 3) відношення цього тексту з деякими позамовними нормами, стандартами комунікації, наприклад, ступінь релевантності тексту адресатові – його очікуванням, інтересам і можливостям розуміння.

Аналіз внутрішньотекстових відносин на перший погляд повинен посідати центральне місце під час вивчення структури системи смислоутворення, оскільки саме внутрішня зв'язність робить будь-який текст цілісним, певним, «живим», а значить, здатним передавати смисл. Багато авторів вважають, що тільки зв'язний текст (мінімальний текст – це висловлення) – носій смислу. Але одних правил, норм мови недостатньо для адекватного структурування тексту. Це стає зрозумілим під час вивчення досить великих текстів, включених у наукову й художню комунікацію.

Фахівці відзначають величезне розходження в будові усних і письмових текстів, раціонально продуманих і спонтанних, експресивних мовних творів. Структура вираження смислу залежить не тільки від концепту, що знаходиться у свідомості автора, а й від норм того виду спілкування, у яке вступає автор за допомогою тексту. Р. Барт бачить специфіку форми текстів літератури в тому, що форма письмових художніх текстів («Письмо») набуває власного життя, воно може бути впізнано; воно стає цінністю [1, с. 333]. Форма в класичній літературі – носій смислу та засіб спілкування, знайдені автором. А потім відбувається її «отвердіння»: літературна форма стає продуктом, що споживається. Письменник намагається вибрати іншу форму, що ще не «затверділа», не була відома суспільству як культурна цінність. У посткласичний період пошук нової форми стає самоціллю. З'являється «біле письмо», що відкидає стандартні форми, які несуть стандартні смисли. У такій поезії взагалі синтаксис викладу може бути відсутнім, «саме вживання мови, що розпалася на окремі слова, відкриває дорогу будь-яким значенням можливих світів» [1, с. 352].

Якби концепт завжди реалізовувався на однозначно відповідній йому структурі, то смисл тексту дорівнював би мовному значенню цього тексту, складеному зі значень мовних одиниць за законами цієї мови. Мовне значення, що виникає за внутрішніми законами, – це лише один із компонентів майбутнього смислу, але ще не весь смисл. Сам механізм функціонування мови, що робить можливим її творче використання, тобто виробництво нових смислів, так улаштований, що припускає невідповідності, неузгодженості мовних значень різних рівнів, робить ці неузгодженості інструментом смислоутворення. Сюди належать зрушення в лексичних значеннях слів, у тому числі метафора, метонімія тощо, зрушення в синтаксичній організації тексту, а також наявність у тексті не тільки інформації про дійсність, а й елементів, що виражають відношення між суб'єктами комунікації [7].

І тут ми доходимо дуже важливого для нас, хоча й парадоксального висновку щодо структури системи смислоутворення.

З одного боку, реалізація концепту вимагає наявності стійких, впізнаних структур, детермінує, задає ці структури. З іншого боку, ця детермінація не може бути лінійним, однозначним зв'язком. Вона завжди припускає спектр можливостей, із яких виробляється вибір, інакше втрачається логіка системного методу. Кожен елемент системного подання передбачає деяке поле варіантів: концепт фіксується (вибирається, встановлюється, маркується серед інших можливих концептів); структура реалізує концепт (серед варіантів структур вибирається, встановлюється, маркується той, який релевантний концепту); субстрат реалізує структуру (виходить, з деякої предметної галузі виділяються, вибираються, встановлюються, маркуються лише ті предмети, які релевантні структурі). Без правил, норм, еталонів, що забезпечують стійкість структури тексту, створення єдиного смислу-значення-тексту-змісту неможливе. Але ці правила, норми, еталони ніколи не діють жорстко, лінійно; вони завжди припускають імовірнісні зв'язки між

концептом (який теж неоднозначний) і деяким простором можливих структур.

Отже, вибір структури тексту в процесі смислоутворення передбачає взаємодію 1) мовних і позамовних зв'язків; 2) внутрітекстових і зовнішніх зв'язків; 3) експліцитно заданих та імпліцитних зв'язків; 4) вертикальних ієрархічних зв'язків детермінації між концептом і структурою та горизонтальними ймовірнісними зв'язками вільного варіювання всередині елементів структури.

Субстрат системи смислоутворення. Як субстрат системи смислоутворення виступають будь-які знаки та їхні з'єднання, у тому числі слова, словосполучення, речення і групи речень, які експліцитно представляють, реалізують концепт, будучи пов'язаними між собою певним чином. Концепт детермінує структуру тексту, виражену як експліцитними, так й імпліцитними відносинами, і за допомогою цієї структури детермінує субстрат тексту як системи. Але саме субстрат об'єктивує, «матеріалізує», репрезентує і структуру, і концепт. Саме субстрат системи найбільше «помітний» і доступний для вивчення як результат смислопродукування. Субстрат експлікує структуру й концепт, дає змогу реконструювати, «висвітити» їх наявність.

Мова як така має системну організацію в тому розумінні, що властивості цілого та зв'язки всередині цілого зумовлюють властивості елементів. Іншими словами, смисл слова стає зрозумілим лише в складі речення, а смисл речення – лише в тексті. Смисл будь-якого виразу залежить не стільки від семантики знаків, доданої їм у цій мові («словникового значення»), скільки від способу зв'язку знаків один із одним. Як підкреслюється в структуралістських і деяких герменевтичних концепціях, семантика окремих знаків неминуче змінюється в складі різних цілісностей, вона, можна сказати, створюється тільки всередині цілого (Е. Кассирер). Мовою теорії систем це означає, що будь-який цілісний текст – сильна система, оскільки змінює смисл своїх елементів. Однак правильно й інше. Слова природної мови та їхні стійкі сполучення зберігають у собі інформацію про системи, до яких вони входили раніше. Це надзвичайна властивість субстрату природної мови є причиною свого роду закону смислоутворення: слова природної мови (сюди ми зараховуємо й сталі словосполучення) мають стійкі фрагменти смислів (смислові поля), які можуть не узгоджуватися зі структурою й субстратом тексту, системи, створюючи тим самим «напруження» у відносинах з ними, що породжує або відторгнення цих слів, заміну їх іншими, або заміну прямого, «нормального» смислу тексту іншим, не властивим йому вторинним, похідним смислом (метафоричним). Це відхилення від норми звичне для функціонування природних мов (відхилення від норми одного рівня саме стає нормою при взаємодії різних рівнів мови). Лінгвісти фіксують аномальні висловлення, де пряме значення слів у певній структурі висловлення видається абсурдним, але це не є перешкодою для їх інтерпретації. Маються на увазі вирази типу «У Степана дружина трикімнатна», «У Марини чоловік – холостяк», «Вихід – це вхід», «Я побачив волосате дзеркало» [9, с. 275–278]. Мова та мовлення в процесі смислоутворення виступають як сильні системи. Але відмінність природних мов полягає в тому, що механізм взаємодії субстрату і структури в них різний. У природних мовах, особливо в живому мовленні, у художніх текстах, синтаксис не завжди однозначно відповідає вихідній, «словникової» семантиці знаків. Семантика слів може бути іррелевантною цій синтаксичній структурі, але це слугує підставою не для деструкції смислу, а для нестандартного механізму смислоутворення, тобто «напруженість», «неузгодженість» субстрату і структури самі по собі можуть бути джерелом нових смислів. Більше того, семантика слова в природних мовах сама по собі – багатшарова система можливих смислів, що, взаємодіючи з різними підсистемами мови та з різними ситуаціями життя людини, виявляє різні відтінки предметних, смислових, емоційних значень і цілісного смислу. Про це неодноразово писали Р. Якобсон, Г. Шпет, П. Флоренський, А. Лосев та ін.

Отже, смисл тексту як системи містить у собі як субстрат слова, словосполучення, що, у свою чергу, мають деякі вихідні смисли. Відносини між смислом тексту і смислами слів при цьому – це відносини сильної системи та її елементів. Для природних мов характерне складне відношення взаємної детермінації: ціле (у тому числі структура системи) задає смисл елементам, а елементи, у свою чергу, вступаючи в «неправильні» (не за загальноприйнятими правилами) відносини зі структурою, змінюють смисл цілого, включаючи механізми смислоутворення, аналогічні метафорі, притому на різних рівнях функціонування мови. «Неправильність» ця – відступ від того, що прийнято для певного типу ситуацій мовної поведінки, – закладена в самій сутності мови: ситуації мовної комунікації (ми їх називаємо ситуаціями живого спілкування) завжди в чомусь типові, а в чомусь – ні, атипівість припускає розширення галузі застосування мовних структур на нові й нові ситуації. С.С. Гусев показує, як «зрушення значень у сполученнях термінів допомагає ототожнювати нетотожне, поєднати різнопорядкові елементи в цілісну систему» [2, с. 149], що, в остаточному підсумку, дає змогу утворювати нові смисли.

Отже, смислоутворення – специфічний варіант сильної динамічної системи, що змінює не лише елементи, а й структуру й сам концепт «під тиском» властивостей елементів. Обидві боки процесу такої двосторонньої детермінації реалізуються не лінійно, а на основі ймовірнісних різноманітних зв'язків. Одне слово «правильного» тексту може змінити його концепт (і смисл) на протилежний, якщо за цим словом у цьому «життєвому світі» закріпився яскраво забарвлений експресивний смисл. І, навпаки, звичайнісіньке нейтральне слово може набутти прямо протилежного смислу, якщо концепт системи задає відповідний спосіб уживання й інтерпретації тексту.

Література

1. Барт Р. Нулевая степень письма / Р. Барт // Семиотика: Антология. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – С. 327–370.
2. Гусев С.С. Наука и метафора / С.С. Гусев. – Л.: ЛГУ, 1984. – 152 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
4. Психолінгвістическіе проблемы семантики / [А.А. Леонтьев, Е.Ф. Тарасов, Р.М. Фрумкина и др.]. – М.: Наука, 1983. – 286 с.
5. Сапрыгина Н.В. Психолінгвістика діалога / Н.В. Сапрыгина. – Одеса: ТЭС, 2003. – 328 с.
6. Серл Дж.Р. Классификация иллокутивных актов / Дж.Р. Серл; пер с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17: Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 170–194.
7. Тодоров Ц. Семиотика литературы / Ц. Тодоров // Семиотика. Антология. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – С. 371–375.
8. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем / А.И. Уемов. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.
9. Яроцкая Г.С. Проблема интерпретации аномальных высказываний / Г.С. Яроцкая // Мова. – 2002. – № 7. – С. 274–278.

Анотація

Матюшина І. І. Концепт, структура й субстрат системи смислоутворення. – Стаття.

У статті представлена системна модель процесу смислоутворення. Концепт системи продукування смислу – це зв'язка «знання-цінності», яка включає в себе як особистісні елементи свідомості автора, так і надособистісні (загальнокультурні) елементи. Структура системи смислоутворення є взаємодією мовних і позамовних, внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Субстрат системи (слова та словосполучення) може змінювати структуру й впливати на концепт системи. Зроблено висновок, що смислоутворення – специфічний варіант сильної динамічної системи, що змінює не тільки елементи, а й структуру й сам концепт під впливом властивостей елементів.

Ключові слова: смислоутворення, смисл, системний метод, концепт, структура, субстрат.

Аннотация

Матюшина И. И. Концепт, структура и субстрат системы смыслообразования. – Статья.

В статье представлена системная модель процесса смыслообразования. Концепт системы продуцирования смысла – это связка «знания-ценности», которая включает в себя как личностные элементы сознания автора, так и надличностные (общекультурные) элементы. Структура системы смыслообразования включает взаимодействие языковых и надъязыковых, внутренних и внешних связей. Субстрат системы (слова и словосочетания) может менять структуру и влиять на концепт системы. Сделан вывод, что смыслообразование – это специфический вариант сильной динамичной системы, которая меняет не только элементы, но и структуру и сам концепт под влиянием особенностей элементов.

Ключевые слова: смыслообразование, смысл, системный метод, концепт, структура, субстрат.

Summary

Matiushyna I. I. Concept, structure and substratum of system of the generation of sense. – Article.

The article presents system model of process of the generation of sense. The concept of system of a producing sense is a connection of “knowledge-value” which includes personal elements of consciousness of the author and transpersonal (common cultural) elements. The structure of system of the generation of sense includes interaction language and extra-language, internal and external relations. The substratum of system (the word and the phrase) can change structure and influence a concept of system. System of the generation of sense is a specific version of strong dynamic system which changes not only elements, but also structure, and a concept under the influence of features of elements.

Key words: generation of sense, sense, system method, concept, structure, substratum.